

Ортинська Н. В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри адміністративного та інформаційного права
Інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ПРАВОВОГО СТАТУСУ НЕПОВНОЛІТНІХ (ВІД ДОДЕРЖАВНОГО СУСПІЛЬСТВА ДО ХVІІІ СТОЛІТТЯ)

Анотація. У статті розглядаються питання правового статусу неповнолітнього з погляду генезису його розвитку. Особливу увагу зосереджено на додержавному періоді існування суспільства, античних державах, Середньовіччі та епосі нового часу. Акцентується увага на взаєминах із батьками, становищі в сім'ї, шлюбних взаєминах і відповідальності неповнолітнього.

Ключові слова: неповнолітні, правовий статус, відповідальність, батьки і діти.

Постановка проблеми. Правовий статус є однією з основних правових категорій, оскільки уособлює становище особи чи групи осіб у соціальному середовищі та правовому житті. Дослідження проблем еволюції правового статусу для теоретичної юриспруденції цінне через такі причини: по-перше, аналіз генезису розвитку правового явища надає можливість установити базисні основи його існування в конкретну епоху розвитку цивілізації; по-друге, аналіз минулого досвіду є методологічною основою для прогностичної діяльності – через аналіз історичних парадигм можливо встановити тенденції розвитку правового статусу в майбутньому.

Необхідність законодавчого закріплення прав і свобод не тільки окремо взятого суб'єкта, а й стандартів правового статусу тих чи інших груп населення довгі роки заперечувалася. Проте вже в радянському праві з'являються перші дослідження спеціальних правових статусів, що відображають правову специфіку колективних суб'єктів права. Значимість колективних суб'єктів права значно зросла в умовах пострадянського реформування права, що сприяло актуалізації цієї проблеми й появі низки досліджень, серед них праці таких авторів, як А. Колодій, А. Олійник, Ж. Пустовіт, О. Гончаренко, О. Скрипнюк (правовий статус особи); В. Боняк, Н. Крестовська, Н. Оніщенко, Н. Опольська, О. Скакун (правовий статус дитини). Однак вагомою прогалиною юриспруденції вважаємо відсутність комплексного аналізу еволюції правового статусу неповнолітніх. Ураховуючи широкомасштабність проблеми у статті ми будемо намагатися сконцентруватися на історичних етапах розвитку суспільства.

Аналіз сучасного стану правового статусу неповнолітніх буде неповним без висвітлення історичних тенденцій розуміння статусу неповнолітніх, що є метою статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Додержавне суспільство побудоване на ідеї спільної діяльності й загальних інтересів осіб, які їх об'єднують. Виділення неповнолітніх як особливої категорії не відбувається, оскільки колективна свідомість і умови існування передбачають спільну племінну колективну діяльність, свідомість і співжиття. Особливістю виховання в дохристиянський час було залучення дітей із раннього віку

до посильної праці: збирання ягід, плодів, випасання свійської птиці, тварин, спалювання хмизу на ділянках, розчищених від лісу під посіви злакових культур тощо [1]. Повноліття характеризується не віковими особливостями, а фізичним розвитком – можливістю йти в бій, полювати та виконувати всі інші функції на рівні з дорослими.

Епоха античності характеризується відсутністю особливого становища неповнолітніх. Наприклад, Аристотель уважав справедливим закон, який забороняв годувати дітей-калік. Неповнолітні, котрі не могли заробляти на себе, розглядалися як нижча істота, яка прирівнювалася певним чином до власності батьків. Давньоримське суспільство базувалося на сім'ї, що будувалася за принципом підпорядкування владі глави сімейства (*pater familias*).

Навіть такий гуманний за своєю сутністю інститут, як усиновлення, відомий ще з часів Стародавнього Вавилону, слугував для того, щоб поповнити склад, особливо матеріально незабезпечених сімей, додатковими робочими руками. Не заперечуємо, що передусім дітей усиновляли в бездітних сім'ях. Однак урахуємо, що не кожна особа мала можливість купити раба, оскільки вони коштували дорого. Крім цього, їх не було настільки багато, наскільки згодом у Греції та Римі [2, с. 49].

Так, у глибоку давнину за дітовбивство загалом не притягували до відповідальності. Право батьків розпоряджатися життям своїх дітей було досить поширеним явищем. Частіше вбивали новонароджених дітей небажаної статі за умови, що їх ще не годували або не мили після пологів; близнят, у яких язичники вбачали вияви злої сили; дітей-калік; позашлюбних дітей, а також дітей, пологи яких призвели до смерті матері [3, с. 14].

Категорія «діти» стояла поряд із такими категоріями, як «раби», «челядь» [4, с. 472]. У тогочасних державах дозволялося застосовувати працю неповнолітніх рабів, у тому числі в період патріархального рабства, коли раби ще мали деякі незначні права. У Середземноморських країнах у давнину дітей як помічників, котрі несли військово-спорядження, брали у військові походи [5]. Батьківська влада була настільки великою, що батько міг вирішувати питання щодо свободи, життя і смерті членів родини, міг свою дитину продати, убити чи віддати в заставу. Право продажу дітей продовжувалося приблизно до XIV ст. До цього часу влада батька була всеохопною. Батьки розпоряджались шлюбною долею своїх неповнолітніх дітей: одружували синів і видавали заміж дочок по своїй волі, без їхньої згоди.

Саме прийняття християнства відіграло визначальну роль у подоланні погляду на дитину як на різновид майна, що було властиве античному суспільству [6, р. 57–64]. Турбота про неповнолітніх стала розглядатися як милостиня на спасіння душі і як покаяння. Проте раннє християнство дозволяє тілесні покарання при вихованні для плекання поваги до батьків і старших.

Перші кроки з метою захисту прав дітей були зроблені Ярославом Мудрим, упорядником Руської Правди – першого давньоруського джерела світського права, у якому регулюється становище неповнолітніх. У Київській Русі часів Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха існувало гуманне ставлення до дітей, особливо тих, які залишилися без батьків, і покинутих. Найбільшим обов'язком для себе великі князі вважали опіку над бідними, тими, хто потребує допомоги, та дітьми. Зокрема, Ярослав Мудрий створив училище для сиріт, де на його утриманні знаходилося 300 юнаків, а Володимир Мономах повчав, що не потрібно бідних забувати, необхідно їх по можливості годувати, а сиріт забезпечувати [4, с. 81].

Згодом розширюється спектр фізичних прав, неповнолітні отримують певні цивільні права. Зокрема, якщо в попередні епохи батьків не карали (або карали незначними санкціями) за вбивство дитини, то християнські часи визнавали такі дії гріховними й протиправними. Руська правда досить детально регулювалися питання успадкування дітьми майна батьків. Успадковувати могли лише сини, дочки спадкоємцями не вважалися, оскільки панувало переконання, що, одружившись, вони виносили б майно за межі свого роду. Більше того, не було рівності й серед синів-спадкоємців, оскільки діяв принцип мінорату. Відповідно до ст. 100 Поширеної Редакції Руської Правди, батьківський двір без поділу переходив до молодшого сина [7, с. 72]. Зазначене вказує на нерівність у правовому статусі неповнолітніх залежно від статі, а також черговості народження.

Регулювання спадкових відносин світськими нормами підтверджує той факт, що діти були правоздатними із моменту народження. Важливо зазначити, що діти, народжені у шлюбі, мали більше прав при спадкуванні, ніж позашлюбні діти (діти, народжені у шлюбі, отримували основну частку майна, у тому числі нерухомого, а позашлюбні діти могли отримати лише рухоме майно). Але норми щодо спадкування (тобто, іншими словами, правоздатності) містилися не лише у збірках світського права, а й у церковних канонах – Кормчих книгах (поява Кормчих книг на території сучасної України датується другою половиною XI ст., до цього вони були розповсюджені переважно у Візантії) [8, с. 665–666].

О. Квас так описує становище дітей в історичній ретроспективі на теренах українських земель. «Становище дитини в українській родині минулого було неоднозначним. Незважаючи на бажання мати дітей, зневажливе ставлення до безплідних жінок, поводження з дитиною часто було суворим, застосовувалися репресивні методи виховання. Саме дитинство було швидкоплинним. Уже з трирічного віку діти були позбавлені опіки з боку старших, а з чотирирічного – активно включалися у трудове життя. Власне, це можна простежити за термінологією на позначення дитини різного віку. Складним було життя незаконнароджених дітей, які часто не мали жодних прав. Дещо кращим було становище сиріт» [9, с. 48].

О. Шульц стверджував, що правові норми стосовно дітей, закріплені письмовими пам'ятками Київської Русі, розглядали дитину лише як суб'єкт майнових і немайнових прав у контексті сімейного та спадкового права, виключаючи звернення належної уваги на її особистість і певні потреби [10, с. 103].

У Середні віки і Новий час вона набирала силу, але поширювалася тільки на покинутих, бідних неповнолітніх. Однак методи впливу з часом стають більш гнучкими, що полягають у своїй основній частині в переконанні словом, а не агресивному впливі. Завдяки просвітницьким ідеям, поступово любов до дітей стає нормативною установкою культури. Наприкінці XVIII в.

починається кампанія за власне материнське виховання, без участі годувальниць і няньок, до дітей починають запрошувати домашніх учителів і вихователів, популярною є освіта. Тим часом установилася позитивна тенденція, що була характерна лише для освіченої та багатой верхівки суспільства.

У середовищі селянства й новонароджуваного пролетаріату утилітарне ставлення до дітей продовжує зберігати чільні позиції. Неповнолітні були для сім'ї «живим капіталом» як працівники, що приносять фінансовий дохід, і гарантія забезпечення в старості. Переважною домінантою у змісті правового статусу залишається комплекс обов'язків: слухняності, покійного ставлення до виховних заходів впливу, труд, слідування волі батьків у вирішенні своєї долі.

Це ще одне свідчення того, що в минулому дитинство було коротшим, ніж нині, і діти набагато швидше прилучалися до життя дорослих. Селянин чи міщанин, життя якого було сповнене працею, проходив три етапи людського життя: дитинство, коли особа є непродуктивною і залежить від допомоги й опіки інших; дорослість, що починалася від моменту, коли її можна було залучати до праці; старість, коли вже нема сил, і людина до праці непридатна. У ситуації, коли кожна пара рук ураховувалася, а з іншого боку, кожний, хто не міг працювати, був тягарем для родини, не дивно, що дитинство було максимально коротким, і вже кількарічні діти працювали вдома, у господарстві, на полі [11, с. 24–25].

Правовий статус неповнолітнього в сім'ї хоча залишав бажати кращого, однак був не настільки принизливий як становище незаконнародженого неповнолітнього. Суспільство мало особливе ставлення до позашлюбних неповнолітніх. Захищаючи дітей, які народилися у шлюбі, С. Оріховський кляне розпусту, із якої позашлюбні «народилися погордженими, зневаженими, проклятими такою мірою, що, крім спільного повітря, зовсім не прагнуть, щоб для них закони були спільними із законородженими». Він схиляється до думки, що «вони безчестять усі публічні посади не лише своїм дотиком, а й навіть поглядом. Вони не мають права бути свідками, не мають доступу до почестей, їм не доручаються державні посади, вони не допускаються навіть до презирливих ремесел, і, нарешті, для них немає місця в державі: вони швидше якісь тіні, а не люди, лише збитки для держави, а не якась їх частка. Вони не допускаються до священнодійств, не можуть торкатися вівтаря, здійснювати церковну службу, бути священиками. Це забороняється законом церкви» [12].

У Соборному Уложенні царя Олексія Михайловича Уложення 1649 р. передбачалася відповідальність не лише неодружених жінок, а й заміжніх, а вбивство дитини, яка народилася у шлюбі, каралося лише тюремним ув'язненням строком на один рік і церковним покаранням. Напевно, зарахування вбивства позашлюбної дитини до кваліфікованих мало виховну мету – переслідування «незаконного блуду», а лише потім за позбавлення життя немовляти [13, с. 46].

У період Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої правове становище дитини визначалося Судебником Казимира IV і трьома литовськими статутами. Відповідно до III Литовського статуту, комплекс прав дитини залежав передусім від того, чи були вони законородженими, чи – ні. Із норм правової пам'ятки видно, що незаконні діти не користувалися загальною правовою охороною. Винний у їх убивстві не ніс особистого покарання, а лише сплачував штраф матері, розмір якого був порівняно невеликим. Якщо ж матері не було, то особа, котра вчинила вбивство, не несла

відповідальності. Незаконні діти юридично не мали жодного зв'язку зі своїм батьком, якому заборонялося заповідати їм будь-яке майно.

Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р., і Зібрання малоросійських прав 1807 р. ввібрали в себе норми литовських статутів – практично без змін. Так, зберігається поділ дітей на законнароджених і незаконнароджених, зберігається й батьківська влада над дітьми, зокрема батько міг сина свого продати чи закласти під час голоду, дитина не могла звернутися за захистом до суду, у випадку порушення батьками своїх прав усе майно, що здобувала дитина, належало її батьку, батьки могли відмовитись від дітей через такі причини: підняття руки на батьків, негідна поведінка доньки, небажання надати допомогу німецьким батькам тощо [14, с. 51, 54].

Законодавче обмеження батьківської влади відбулося в період царювання Петра I. У спеціальному указі обмежувалися звичай змушувати дітей одружуватися проти їхньої волі за батьківським бажанням: «А понеже много случается, что и невольные сочетанье не держат во время брака смело спорить и принуждение объявляют, приводит родителей обоих совокупляющихся персон к присяге в том, что один по неволею-ль сына женят, а другие по неволею-ль замуж дочь отдают» [15]. Указ також забороняв батькам давати обітниця чернецтва від імені своїх малолітніх дітей. «Сей обычай душепагубный есть, – говорится в додатку до Духовного регламенту, – и хотя чада воли родительской подлежат; но не как скоти безсловесные в том найпаче, что требует самих их разсуждения и воли, якое есть избрание жития» [16].

Іншою важливою проблемою було регулювання майнових відносин між батьками й дітьми. Із часом відбувається відокремлення майна членів сім'ї. Указ від 11 червня 1686 р. визначав, що вотчини, куплені батьком спільно із дітьми, становлять власність батька й дітей, зазначених у купчій. Отже, діти ставали співвласниками майна, але за життя батьків вони не мали право розпоряджатися ним.

Звід законів Російської імперії 1832 р., який поширював свою дію й на територію України, ділив дітей залежно від фізичної зрілості на три групи: перша від народження до 14 років, друга – з 14 до 17 років, третя – з 17 до 21 року, при цьому особа до 17 років визнавалася малолітньою, а з 17 до 21 року – неповнолітньою. Малолітній був позбавлений цивільної дієздатності, однак особа із 14 років мала право голосу при визначенні їй опікуна. Існував поділ і на дітей законних, незаконних, узаконених та усиновлених [17].

Для розкриття правового становища дітей вагомим є вік вступу в шлюбно-сімейні стосунки. Історико-правовий аналіз об'єктивних умов вступу в шлюб засвідчив, що церковне право визначало досить ранній вік осіб, котрі вступали в шлюб: 15 і 12 років для чоловіків і жінки, відповідно, на відміну від світського законодавства, воно ґрунтувалося на звичаях і законах східних і південних країн, де статевая зрілість наставала раніше. За світським законодавством шлюбний вік наставав у 18 років для чоловіків і 16 років для жінок. Виняток становили шлюби, які укладали на території Закавказького краю. Там шлюбний вік був знижений на 3 роки, становив 15 років для чоловіків, 13 років для жінок. Із дозволу єпархіальних архієреїв вступ у шлюб могло бути дозволено до досягнення цього віку, але не більше ніж на 6 міс. Ці правила визначали шлюбний вік незалежно від віросповідання осіб, котрі вступають у шлюб, поширювалися на всіх християн, мусульман, євреїв. Вік визнавався обов'язковою умовою шлюбу. Шлюб, укладений із його

порушенням, визнавався недійсним, а подружжя підлягало розлученню.

У 1830 р. було визнано за необхідне підвищити вік вступу в шлюб. Указ від 19 липня забороняв священникам вінчати шлюби «нареченого не менше 18 років, а нареченої не раніше 16 для запобігання ... тих шкідливих, відомих з досвіду наслідків, які походять від поєднання шлюбом неповнолітніх».

Правовий статус особи є складною категорією, одним із елементів якої є відповідальність. Із часом суспільство визнає заборону смертної кари для неповнолітньої особи та можливість пом'якшення відповідальності.

Так, у збірнику німецьких законів «Саксонське зеркало» XIII ст. і кримінально-судовому положенні короля Карла V, яке мало назву «Кароліна», установлювалася заборона на застосування смертної кари щодо осіб у віці до 14 років, однак у ньому містилися певні застереження, які допускали застосування смертної кари щодо неповнолітніх злочинців. Зокрема, у ст. CL-XIV «Кароліни» зазначалося, що, якщо злодій за віком наближається до 14 років і вчинив крадіжку, яка визнавалася значною або була вчинена за обтяжуючих обставин (поєднана із насильством чи вчинена втретє), тоді використовувався принцип «злий умисел заміняє недостатній вік» і до неповнолітнього застосовувалось покарання у вигляді смертної кари [18, с. 31].

Згодом обов'язкове пом'якшення покарання для злочинців віком від 10 до 17 років було передбачено в указі 1760 р. [19, с. 419]. Іншим актом, який позитивно врегулював питання малолітства й неповноліття (обставини, що пом'якшують відповідальність і збільшують розмір покарання стосовно винних осіб), було Уложення про кримінальні та виправні справи (1845 р.) [20, с. 371–372]. За Магдебурзьким правом неповнолітні також звільнялися від страти й тілесних покарань.

Висновки. Починаючи із додержавного суспільства і до нашого часу правовий статус неповнолітнього пройшов тривалий період становлення. Зміст поняття правового статусу, у тому числі правового статусу неповнолітніх, змінювалося залежно від соціально-економічних, морально-етичних, релігійних і наукових поглядів.

Отже, указаний період характеризувався такими ознаками: відносини в суспільстві будувалися на багатовіковому звичаї; неповнолітній неповною мірою володіє правоздатністю; батьківська влада володіла незаперечним авторитетом; використовувалися фізичні методи виховання; вагомий вплив церкви на державні відносини дещо покращив становище неповнолітніх, однак на незначному рівні; диференціація прав неповнолітніх залежно від стану, до якого вони належали, і походження; зароджується світське правове закріплення прав неповнолітніх; зароджується інститут пом'якшення відповідальності й заборони смертної кари неповнолітніх.

Література:

1. Духовно-моральне виховання дітей: історія і сучасні тенденції : [навч. посіб.] / [В.В. Ворожбіт, С. Джриштоф, А.О. Поляков]. – Х. : Видавнич група «Основа», 2011. – 328 с.
2. Тищик Б.І. Історія держави і права країн Стародавнього світу : [навч. посіб.] / Б.І. Тищик. – Львів : Світ, 2001. – 384 с.
3. Глухарева Л.И. Уголовная ответственность за детоубийство / Л.И. Глухарева. – М. : ВЮЗИ, 1984. – 57 с.
4. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Киев-СПб. : Оглоблин, 1905. – 694 с.
5. Pakhare J. History of Child Labor / J. Pakhare [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.buzzle.com/articles/history-of-child-labor.html>.
6. Bakke O.M. When Children Become People: The Birth of Childhood in Early Christianity / O.M. Bakke. – Augsburg Fortress Press, 2005. – 358 p.

7. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – М. : Юридическая литература, 1984. – Т. I : Законодательство Древней Руси. – 1984.
8. Музикант К.А. Виникнення та становлення адміністративних прав неповнолітніх на території України як основа формування їх адміністративно-правового статусу: історичні аспекти / К.А. Музикант // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 665–669.
9. Квас О.В. Звичаєве право і становище української дитини (кінець XIX – початок XX століття) / О.В. Квас // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2013. – Вип. 31. – С. 39–50.
10. Шульц О.А. Становлення прав дитини в Україні як об'єкта конституційно-правового регулювання / О.А. Шульц // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 3 (89). – С. 103–109.
11. Żołądź-Strzelczyk D. Dziecko w dawnej Polsce / D. Żołądź-Strzelczyk. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2006. – 354 s.
12. Промова у справі закону про celibat, виголошена на соборі Станіславом Орхівським Русиним // Українські гуманісти епохи Відродження. – К. : Наукова думка, Основи, 1995.
13. Фойницький І.Я. Курс уголовного права. Особенная часть / И.Я. Фойницький. – СПб. : Санкт-Петербург. ун-т., 1900. – 268 с.
14. Права, по которым судится малороссийский народ, 1743 года / составители К.А. Вислоков, А.П. Ткач, И.Б. Усенко, В.А. Чехович. – К. : Наукова думка, 1993.
15. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. VII. – № 4406.
16. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. VI. – № 4022.
17. Свод законов Российской империи. Законы гражданские. – СПб., 1916. – Т. 10. – 1916.
18. Каролина: Уголовно-судебное уложение Карла V. – Алма-Ата, 1967.
19. Таганцев Н.С. Русское уголовное право / Н.С. Таганцев. – СПб., 1902. – Т. 1 : Общая часть. – 1902. – 815 с.
20. Тацій В.Я. Історія держави і права України : [підручн.] : у 2 т. / В.Я. Тацій, А.Й. Рогожина. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2000. – Т. 1. – 2000. – 648 с.

Оргинская Н. В. Историко-правовой анализ развития правового статуса несовершеннолетних (от догосударственного общества до XVIII века)

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы правового статуса несовершеннолетнего с точки зрения генезиса его развития. Особое внимание сосредоточено на догосударственном периоде существования общества, античных государствах, Средневековье и эпохе Нового времени. Акцентируется внимание на отношениях с родителями, положении в семье, брачных отношениях и ответственности несовершеннолетнего.

Ключевые слова: несовершеннолетние, правовой статус, ответственность, родители и дети.

Ortinska N. Historical and legal analysis of the legal status of juveniles (pre-state societies of the XVIII century)

Summary. The article deals with the legal status of the minor in terms of the genesis of its development. Particular attention is paid to dogosudarstvennom period of the society, the ancient states, the Middle Ages and the era of modern times. The attention is focused on relationships with parents, the situation in the family, marital relations and responsibilities minor.

Key words: juveniles, legal status, responsibilities, fathers and children.